

Hoe 'Zwols' was kunst en cultuur en onderwijs en wetenschap in Zwolle tot 1648?

Enigszins gewijzigde tekst van een praatje, als improvisatie gehouden tijdens de najaarsledenvergadering op 15 november 1997.

Allerwege wordt in dit jaar herdacht, dat de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden volkenrechtelijk en officieel precies 350 jaar geleden bij de Vrede van Munster werd erkend. Sinds dat moment is Zwolle in veel sterkere mate een onderdeel gaan vormen van wat thans Nederland wordt genoemd dan voordien het geval was. Zwolle behoorde tot die tijd tot het Duitse rijk en maakte ook daadwerkelijk deel uit van het politiek – economische systeem, dat Oost-Nederland nauwer verbond met Westfalen en het Rijngebied dan met Holland en Brabant, laat staan Vlaanderen.

Voor wat de veertiende eeuw betreft, valt op grond van het aanwezige bronnenmateriaal vrijwel niets te vertellen over het culturele leven. Uit die eeuw resten ons alleen maar akten, en wel op politiek, juridisch en economisch gebied. Wel weten we, dat Zwolle juist toen een 'boomtown' geweest moet zijn.

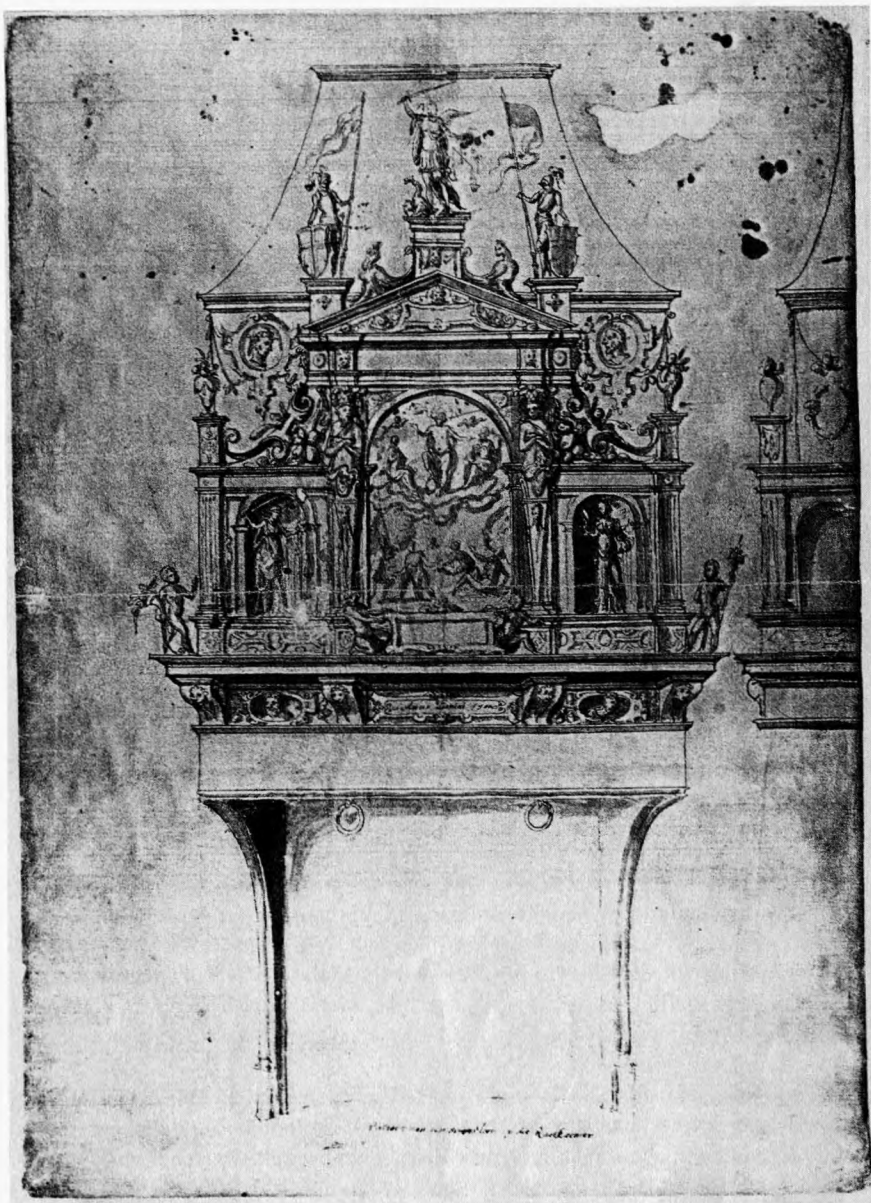
Zo rond het laatste kwart van de veertiende eeuw, werd het oudste Zwolse klooster, het Bethlehemklooster, vergroot en vernieuwd en werden de Fraterhuizen en verschillende vrouwenconventen gesticht. Ook kwam er een gasthuis voor melaatsen. Bovendien werd de Onze Lieve Vrouwekerk gebouwd en de eerste Michaëlkerk vervangen. Het gebeurde allemaal met materiaal uit het Rijnland en Westfalen en volgens de bouwprincipes, die daar toen golden.¹

Zwolle kreeg in die tijd ook zeer veel nieuwe burgers.² Desondanks bleef het een in onze hedendaagse ogen onbeschrijfelijk kleine gemeenschap van zo'n 2800 inwoners.³ Voor het schetsen van het culturele leven van zo'n klein stadje beschikken we bovendien slechts over gegevens, afkomstig van twee instanties: enerzijds de stad en anderzijds de kloosters, vooral van de Moderne Devotie. Een beeld van hoe individuen leefden, laat staan kunst waardeerden, valt dus sowieso niet te schetsen.

Bij de kerk staat uiteraard alles in het teken van de eredienst. Als bouwwerken, schilderijen, beelden en illustraties in gebedenboeken daartoe kunnen bijdragen, is dat (Gods) dienstig en wordt het toegepast. Maar het blijft slechts middel, anoniem en geen doel.

Wat de stad betreft beschikken we niet over correspondentie, niet over notariële akten en niet over besluiten van schepenen van Zwolle of van de meente. Alleen de stadsrekeningen zijn – en nog niet eens allemaal – bewaard gebleven. Het is daaruit, dat we ons een beeld moeten vormen van het culturele leven in de vijftiende eeuw, naast de spaarzame bouwwerken en objecten, die ons toevallig zijn overgeleverd.

Eén van de weinige mededelingen, die er op muziekgebied in de vijftiende



Nooit uitgevoerd ontwerp voor een omlijsting en schoorsteenstuk in de Schepenzaal te Zwolle, 1560. (Coll. gemeentearchief Zwolle)

eeuw te Zwolle te doen zijn, betreft de pijpers, trompetters en speellieden. Iedere zichzelf respecterende stad en vorst had in die dagen dergelijke lieden in dienst. Voor het stadsbestuur was dit facet van het culturele leven destijds van groot belang. Men gebruikte deze muzikanten namelijk om de politieke en handelsrelaties te bevorderen. Politiek-economische handelspartners wisselden ze onderling uit. Zo kreeg Zwolle de pijpers, trompetters en speellieden uit Kampen en Deventer jaarlijks en die uit Utrecht en Amersfoort en de andere steden van het Sticht regelmatig op bezoek. Maar ook kwamen ze van zover als Holstein, Mecklenburg, Brunswijk, Merseburg, Würzburg, Trier, en vrijwel alle Duitse steden binnen deze cirkel. De straal van deze cirkel bedroeg ongeveer 400 km. Grote afwezige hierbij zijn heel duidelijk de Hollandse, Vlaamse en Brabantse steden: verder westelijk dan uit de steden Groningen, Kampen, Amersfoort, Utrecht, Zaltbommel, Venlo, Roermond en Aken kwamen de stadsmuzikanten op een enkele uitzondering na niet.⁴

Dat is niet zo verwonderlijk, want Zwolle was in de middeleeuwen duidelijk op het oosten gericht: politiek op het Duitse rijk, economisch op de Hanze (waar Hollandse steden geen lid van mochten zijn) en cultureel op Westfalen en het Rijngebied. Als het financieel goed ging, zoals in de veertiger jaren van de vijftiende eeuw, betrok men in Zwolle niet alleen bouwmaterialen, zoals Bentheimer en Drachenfelser steen vandaar, maar ook de bijbehorende bouwmeesters en architecten. Voorzover we ze kennen: Albert Paep uit Kalkar, mr. Berend van Koblenz, mr. Herman van Keulen, mr. Arent van Kalkar, de beeldhouwer Jacob van Keulen en zijn collega Adriaen van Wesel, zijn ze stuk voor stuk afkomstig uit Westfalen en het Rijngebied. Ze werden ingehuurd om in Zwolle een stadhuis, school en Wijnhuis te bouwen en beelden te maken. Mr. Marten Rekener uit Munster werd in 1448 burger van Zwolle en beschilderde dit alles.⁵ In Zwolle heeft alle eeuwen door de gewoonte bestaan grote bouwprojecten, zoals stadhuizen en kerken, niet te laten ontwerpen door autochtone Zwollenaars. Men huurde er niet-Zwollenaars voor in. Vrijwel alle monumenten, waar men in Zwolle terecht trots op is: de Schepenzaal, de Sassenpoort, de Fraterhuizen, de Grote en de Onze Lieve Vrouwekerk, ja zelfs de stadsmuur, om in de late middeleeuwen te blijven, zijn derhalve niet-autentiek Zwols.⁶

En de meester van Zwolle dan? Is die dan ook niet echt Zwols? Zonder twijfel is de graveur, die lange tijd onder deze noodnaam bekend stond, een groot en vooral origineel kunstenaar geweest. Het is gelukt zijn identiteit vast te stellen. Het was mr. Johan van den Mynnesten. Een familielid van hem leverde reeds Bentheimer steen voor het nieuwe stadhuis in het jaar 1448.⁷ Ook Johan van den Mynnesten, alias de Meester van Zwolle, waarvan hij in 1462 burger werd, stamt uit Westfalen. Hij is geboren in Schüttorf in het Bentheimse. Geen Zwollenaar dus! Hij is ook niet in Zwolle opgeleid.⁸

Maar de Zwolse meesters dan? Onder die naam werden in de boekgeschiedenis tot voor kort de personen aangeduid, die gebedenboeken en dergelijke – vaak in opdracht door leerlingen van het Fraterhuis geschreven om de kost te verdienen – verluchtten. Hun namen wijzen, voorzover thans achterhaald, vooral op afkomst uit het Rijnland en Westfalen.⁹ Origineel waren ze niet en iets eigen Zwols brachten ze ook niet. Recent onderzoek heeft aangetoond, dat

ze al hun boekillustraties maakten naar al bestaande prenten, van de meester van Meckenheim bij Keulen en van de meester van de Berlijnse Passie vooral.¹⁰ De taal vormt een wezenlijk onderdeel van de cultuur van een volk en dus ook van de cultuur van de soort stadstaat, die Zwolle tot 1795 was. De taal is ook zeer bepalend voor de identiteit daarvan. Welnu, de taal, waarvan het stadsbestuur zowel als de Moderne Devoten zich bedienden, was niet iets typisch Zwols, maar Munsterlands. Niet verwonderlijk, want in Overijssel bezigde men al sedert circa 1300 het Hanseatische Middelnederduits.¹¹ Sprokenvertellers en narren kunnen we als een soort voordrachtskunstenaars, respectievelijk cabaretiers beschouwen en derhalve onder cultuur rangschikken.

In 1404 heeft een sprokenspreker Zwolle bezocht. De graaf van Holstein had hem uitgezonden. Hij werd weldra gevolgd door de sprokenverteller van de graaf van Tecklenburg.¹² Ook Duitse luitspelers, vioolspelers en harpspelers kwamen langs. Om te beginnen twee snarenspelers van de bisschop van Keulen in 1410.¹³ Een ander nieuwtje vormde veertien jaar later de eerste nar, die Zwolle aandeed. Hij was in dienst van de stad Lübeck.¹⁴ Mogelijk was de Zwolse bevolking nog meer geïnteresseerd in de goochelaars en acrobaten, die Duitse vorsten langs zonden.¹⁵ En zeker wel in de man met de vreemde vogel¹⁶ en de man, die een krokodil liet zien. Dat laatste in hetzelfde jaar 1487, waarin een nieuw soort musicus zijn opwachting in Zwolle maakte. Te weten de trommelslager van de bisschop van Munster, het volgende jaar al gevolgd door die van de hertog van Kleve. Zoals steeds bij nieuwe vindingen, bood men weldra tegen elkaar op om vooral toch maar op te vallen. Men hoorde al binnen enkele jaren in Zwolle een samenspel van twee trommelslagers en twee fluitisten,¹⁷ maar ook van drie trommelslagers, samen met een luitspeler:¹⁸ een wonderlijke combinatie.

Zo'n sprokenspreker en nar kon men hier moeiteloos verstaan, ook al kwamen ze uit Tecklenburg, Lübeck of Kleve. Zwolle behoorde taalhistorisch namelijk tot het 'wingebied' van de Westfaalse taalexpanisie, die omstreeks 1300 begon en tot in de zestiende eeuw voortduurde.¹¹ U ziet het: niet toevallig precies de periode van de opkomst tot de ondergang van de Hanze.

In 1528 eindigde echter het politiek-economische systeem, waartoe Zwolle in de late middeleeuwen behoorde en dat alles bepalend was voor de kunst en cultuur van deze stad. Politiek gezien ging Zwolle gedurende een halve eeuw behoren tot het Habsburgse, in deze contreien vooral Brabantse economische systeem, waarbij plaatsens als Brussel (politiek) en Antwerpen (economisch) dominant waren. Veel is daarvan in Zwolle op kunstgebied niet tot uiting gekomen, want juist de zestiende eeuw was een aaneenschakeling van hongersnoden, opstanden, oorlogen en malaise. Van kunst en kunstenaars blijkt in Zwolle dan ook niets.

Er werd wel eens een poging gedaan een modern kunstwerk te laten maken. Omstreeks 1560 zou de schouw in de Schepenzaal in Brabantse Renaissancestijl vernieuwd worden. Verder dan een ontwerp-tekening is het echter niet gekomen.¹⁹ Ook een plan om de Onze Lieve-Vrouwetoren te verhogen liep op een drama uit. Men gaf een bouwmeester, omdat hij zei uit Antwerpen te komen, de opdracht, maar na ontvangst van het voorschot verdween hij met de

noorderzon. In arren moede besloot men, toen er weer wat geld bijeengeschraapt was, muurmeester Jacob van Keulen dan maar het karwei te laten klaren. Het gebeurde dus wel, maar op de ouderwetse, allang achterhaalde Rijnlandse manier.²⁰

In de zeventiende eeuw verandert dit alles. Er komt een nieuw politiek-economisch systeem. Holland – Den Haag politiek en Amsterdam economisch – wordt hier alles overheersend. Het uit zich op alle terreinen. Of er komen Hollanders naar Zwolle toe om de Zwollenaren het nieuwe, het Hollandse, bij te brengen en te onderwijzen, zoals Zacharias Heijns en zijn vriend Willem Bartjens deden, of jonge Zwollenaren, zoals Gerard Terborch, gingen naar Holland om daar het vak te leren, zodat ze volkomen verhollandst terug kwamen. Ook zij maakten dus geen authentiek Zwolse kunstwerken, maar werkten geheel in de trant en naar de opvattingen van het politiek-economische systeem, waartoe Zwolle op dat moment ging behoren.

Met de naam van Willem Bartjens en zijn collega-tijdgenoot Artus van der Velde komen we als vanzelf bij het onderwijs. Zij markeren in het begin van de zeventiende eeuw de overgang naar een nieuwe periode, waarbij de schoolmeesters en rectoren voortaan bij voorkeur werden gerecrueteerd uit Holland. Voorzover valt na te gaan, kwamen tevoren, in de vijftiende en zestiende eeuw, zowel de rectoren van de leerlingen in de Fraterhuizen – Albert Paep van Kalkar, Johannes van Munster en Lodewijk van Basel – als de rectoren van de Latijnse school, bijvoorbeeld Gerardus Hirt, Hendrick van Paderborn, Gerard Listrius (tevoren lector te Keulen) en Johannes Lingius, uit het Rijnland of Westfalen.²¹

Wat de wetenschap betreft: echte geleerden van naam hebben nooit in Zwolle gewoond. Dat is ook wel begrijpelijk in een stad, die alle eeuwen door voornamelijk van de handel leefde. Men vond het daarom nog in 1570 meer van belang Zwolse jongens van ongeveer 20 jaar oud in dienst te stellen van kooplieden en meesters in het Duitse rijk, Polen, Rusland, Lijfland en Zweden om daar gedurende vijf tot zeven jaar de taal en handelsgebruiken te leren kennen.²²

De ene hoogleraar van Zwolse geboorte, die van vóór het midden van de zeventiende eeuw bekend is, was Albert Knoppert. Hij had in de periode, dat Zwolle behoorde tot het Habsburgs-Brabantse politiek-economische systeem, niet in Keulen, maar in Leuven gestudeerd en werd in 1549 hoogleraar in de rechtsgeleerdheid aan de universiteit van Rostock, later Kopenhagen.²³

In de late middeleeuwen en daarna zien we, ondanks de grote handelsgerichtheid van Zwolle, toch verschillende jongelieden uit deze stad een academische opleiding volgen. In het kader van dit artikel is het interessant te zien aan welke universiteit de Zwollenaren in de loop van de tijd studeerden.

De oudst bekende Zwolse student is Gheerd Snavel. Hij werd in 1413 ingeschreven aan de universiteit van Parijs. Waarschijnlijk vanwege het in 1415 op Zwolle gelegde interdict en de grote politieke woelingen in de stad in 1416, gingen maar liefst vijf Zwollenaren in 1416 naar Heidelberg. Toch blijkt aan de hand van de inschrijvings-matrikels, dat de Keulse universiteit daarna veruit favoriet was. Het is alleen verwonderlijk, dat zich hier pas in 1417 de eerste

Zwolse student meldde, terwijl deze instelling van hoger onderwijs al van 1389 dateert. Tot de overgang naar het Habsburgs-Brabantse statencomplex studeerden daar in totaal 93 Zwollenaren tegenover in dezelfde periode maar 31 in Leuven.²⁴

Heel plotseling en abrupt verandert dit overheersen van de Rijnlandse universiteit in 1522. Ondanks het instellen van een Bursa Laurentiana²⁵ ten behoeve van uit Zwolle afkomstige studenten, lukte het de Keulse universiteit niet meer Zwolse jongelui te trekken. Zij lieten het tot 1540 finaal afweten. Massaal trok men in die tijd vanuit Zwolle naar de universiteit van Leuven.²⁶

De Nederlandse onafhankelijkheidsstrijd oftewel de Tachtigjarige Oorlog maakte hier een einde aan: de laatste Zwolse student liet zich in 1567 in Leuven inschrijven. Intussen trok Keulen sedert 1540 weer de meeste Zwolse studenten. Na het plakkaat van 1569, waarbij Alva namens Filips II verbood jongelui buiten de Nederlanden naar scholen of universiteiten te zenden, nam hun aantal snel af.²⁷ In 1580 lieten zich voor het eerst Zwolse studenten inschrijven aan de nieuw gestichte universiteit van Leiden. In 1586 gebeurde dat in Franeker.

De andere hoogleraar van Zwolse geboorte in de onderzochte periode was namelijk Paulus Buis. Hij stamde uit een familie van gemeentesecretarissen. Het was met het oog op een carrière in hun vaderstad voor Zwolse studenten van belang zich onder zijn gehoor te scharen. Vandaar, dat Franeker, waar hij als professor staatsrecht doceerde, tot zijn overlijden in 1617,²⁸ twee keer zoveel Zwolse studenten trok dan Leiden.²⁹ Nadien wordt Leiden echter dé universiteitsstad voor de Zwollenaren.³⁰

Ook bij onderwijs en wetenschap zien we dus, dat het politiek-economische systeem, waartoe Zwolle in de loop van de tijd behoorde, bepalend is geweest voor de keuze van leerkrachten en universiteit: eerst het Rijnland, dan Brabant en tenslotte Holland.

Om te besluiten: hoe reageerde de Zwolse magistraat op de veranderde cultuur? Het paste zich braaf aan bij de trend van de tijd en stelde er niets authentiek Zwols tegenover. Integendeel: het stadsbestuur gaf zijn indentiteit prijs. Dank zij de burgerboeken weten we zelfs precies wanneer: in 1636.³¹ Toen schreef men in plaats van 'snijder' opeens 'kleermaker' en noteerde men voortaan als beroep 'schilder', waar tevoren steeds van 'maler' sprake was.

Hoewel? Prijsgave van de Zwolse identiteit? Hun taal was toch niet iets authentiek Zwols? Die was toch Westfaals-Hanseatisch Middelnederduits? Ach ja, dat is ook zo: er is nooit sprake geweest van iets eigen Zwols in de kunst en cultuur te Zwolle. Dat is steeds bepaald geweest door het politiek-economische systeem, waartoe Zwolle op dat moment behoorde.

Noten

- 1 E.H. ter Kuile, *Noord- en Oost-Salland*, 's Gravenhage, 1974, 93, 105, 118 en 125.
- 2 Vooral in de jaren 1373, 1374, 1377, 1380, 1382 en 1388.
- 3 G.A. Zwolle, inv. AAZ01-06648 en 06649.
- 4 Jaar- en maandrekeningen van Zwolle 1399-1515.
- 5 Jaar- en maandrekeningen van Zwolle 1441-1449.
- 6 Jaar- en maandrekeningen van Zwolle; E.H. ter Kuile, a.w., 77, 79, 89, 93, 118 en 125.
- 7 Maandrekening van Zwolle (druk 1994), 100, 119, 154 en 190.
- 8 Overijsselse biografieën, 3 (1993), 67 – 71.
- 9 Godfried van Kempen, Otto van Goch, Thomas van Kempen, Arnoldus van Brockhausen, Alardus van Kleef, Egbert van Lingen, Goswin van Herken, Albertus van Kalkar, Johannes van Wesel, Jacobus van Goch, Gerardus van Xanten, Dirk van Kalkar, Peter van Dinslaken en Hendrik van Wachtendonk. Zie: L. Wierda, *De Sarijs-handschriften*, Zwolle, 1995, 19-20.
- 10 L. Wierda, a.w., 73.
- 11 K. Heeroma, De taalgeschiedenis van Overijssel, in: *Geschiedenis van Overijssel*, Zwolle, 1970, 237-252.
- 12 Jaarrekening van Zwolle 1410 (druk 1997), 108.
- 13 Idem, 117.
- 14 Jaarrekening van Zwolle 1424 (AAZ01-01395), 66.
In 1438 Johan met de muizen, de nar van de hertog van Kleve (jaarrekening van Zwolle, AAZ01-01404), 65.
- 15 Maandrekening van Zwolle 1441 (druk 1991), 90.
Maandrekening van Zwolle 1472 (AAZ01-01889), 85.
Maandrekening van Zwolle 1488 (AAZ01-01889), 45.
- 16 Maandrekening van Zwolle 1498 (AAZ01-01891), 43.
- 17 Maandrekening van Zwolle 1497 (AAZ01-01891), 35.
- 18 Maandrekening van Zwolle 1496 (AAZ01-01891), 39.
- 19 E. Panofsky, *Gazette des Beaux Arts*, 1959, blz. 257.
- 20 E.H. ter Kuile, a.w., 118.
- 21 Zie M. Schoengen, *Die Schule von Zwolle von ihren Anfängen bis zur Einführung der Reformation*, Freiburg, 1898; J. Frederiks, *Ontstaan en ontwikkeling van het Zwolse schoolwezen tot omstreeks 1700*, Zwolle, 1960 en J. I. van Doorninck, *Het Zwolsche schoolwezen*, in: *Bijdragen tot de geschiedenis van Overijssel*, IX, 29-61 en 97-110; X, 74-85 en 93-109.
In 1515 zond de stad Zwolle heer Goebell naar Keulen naar 'unsen nyen rectoer' (Gerard Listrius) (Jaarrekening van Zwolle, 1515,44)
- 22 J. Frederiks, a.w., 163.
- 23 A. Hulshof, *Nederlanders aan de universiteit te Rostock in de 15e en 16e eeuw*, in: *De Navorscher*, 57 (1908), 586.
- 24 Deze en alle volgende gegevens inzake het studeren aan universiteiten door Zwollenaren zijn ontleend aan de matrikels van de Nederlandse, Duitse, Belgische, Franse en Italiaanse universiteiten, voorzover deze in druk verschenen zijn.
- 25 J. Frederiks, a.w., 162.
- 26 Tussen 1531 en 1567 bezochten 32 Zwollenaren de universiteit van Leuven tegenover 3 Wittenberg, één Bazel en één Orleans.
- 27 Afschriften van landsheerlijke plakaten (AAZ01-01123); Minuut-Jaarrekening van Zwolle 1570, blz. 61.
- 28 Nieuw Nederlandsch Biografisch woordenboek, Leiden, 1911, I, 511-512.
- 29 Franeker 30, Leiden 15, Groningen 9.
- 30 Over de jaren 1618-1648 gerekend: Leiden 42, Franeker 31, Groningen 26, Utrecht 7, Deventer 5, Harderwijk 1, Padua 1, Marburg 1, Leuven 1.
- 31 Registrum civium (AAZ01-00412), 76.
Kladlijst van nieuw aangenomen Zwolse burgers (AAZ01-00413), 88.